

Іван Феськов

Національний університет «Одеська юридична академія»

СОЦІАЛ-ДЕМОКРАТІЯ ЯК ПРИКЛАД ПРОТОКОНВЕРГЕНЦІЇ У ХІХ СТОЛІТТІ

Ivan Feskov

National University "Odessa Law Academy", Ukraine

SOCIAL DEMOCRACY AS AN EXAMPLE OF PROTOCONVERGENCE IN THE XIX CENTURY

This article devoted to argumentation of the nature of convergence theories relatively to the main provisions of social democratic paradigm by analyzing the views and works of the most prominent representatives of the social democratic movement as Ferdinand Lassalle and Karl Kautsky. It was specified that political and legal ideas of Lassalle and his followers largely coincided with the program of Marx and Engels. The main difference between Lassalleism and Marxism was fundamental objection of forced replacement of capitalism by socialism through violence and coercion, i.e. by proletarian revolution. In addition, Lassalle views on the nature and form of a state were significantly different from the teachings of Marx and Engels on the class nature of political superstructure. Attention is paid to the fact that Karl Kautsky put forward a very important and interesting theory of ultraimperialism according to which a new phase of capitalism should derive with the removal of its class and social contradictions.

The author came to conclusion about presence of tendencies for recognition of bloodless and peaceful transition of national capitalist societies of Europe into the form of socialist democracy, which seems to be the most appropriate and consensus agreement for all social strata.

Key words: convergence, protoconvergence, social democracy, Ferdinand Lassalle, Karl Kautsky.

Будь-який суспільний процес має внутрішні спонукальні детермінанти, мотиви, чинники, що привели до його виникнення як самостійного явища. Не є винятком і теорія конвергенції. Хоча вона виникла й оформилася в остаточному вигляді лише після Другої світової війни, ще із середини ХІХ ст. існував неоднорідний політико-соціологічний напрям, що відстоював схожі погляди еволюційного перетворення соціально-економічного устрою держав по всьому світу. Вищевказаний рух нині відомий як соціал- демократія¹.

Дана стаття присвячена аргументації спадкоємного характеру теорій конвергенції відносно основних положень соціал-демократичної парадигми (в її «ступовому» крилі) в ХХ і ХХІ ст.ст. шляхом аналізу поглядів і праць таких найбільш яскравих представників соціал-демократичного руху, як Фердинанд Лассаль і Карл Каутський.

Ідеологія соціальної демократії склалася з низки ідей і прагнень першої половини ХІХ ст. Ще тоді зародилася ідея держави, що допомагає трудящим здійснити глибокий суспільний переворот. Для цього держава повинна стати демократичною, із загальним виборчим правом, без яких би то ні було майнових цензів. Така держава, як передбачалося, надасть допомогу найманим робітникам згуртуватися в організації виробничих майстерень, кооперацій, об'єднань, які поступово витіснять буржуазію з усіх сфер економічної діяльності.

Чималу роль у поширенні ідей соціальної демократії відігравала невіра їх прихильників у можливість насильницького, примусового створення соціалістичного ладу.

Найбільш яскравим теоретиком соціальної демократії другої половини ХІХ ст. був публіцист і адвокат Фердинанд Лассаль (1825–1864). Його зусиллями була створена 1863 р. перша робоча соціалістична партія - «Загальний німецький робочий союз».

Талановитий агітатор і пропагандист, Лассаль називав себе учнем Маркса. Знаючи напам'ять "Маніфест комуністичної партії" та економічні праці Маркса, він так активно і широко пропагував його ідеї в німецькому робочому русі, що після загибелі Лассалья Маркс визнав за необхідне на

¹ Иванов, Г.И. (1975). *Социальная сущность теории конвергенции*. Москва, 13.

першій же сторінці "Капіталу" (1867 р.) заявити про своє авторство ідей, поширених Лассалем.

Проте теорія Лассалья та її практичні додатки, як там же писав Маркс, відрізнялися від марксизму. Лассаль не хотів кликати робітничий клас до насильницької комуністичної революції, він не вірив у її успіх. Лассаль не бажав повторення "жахів червневих днів" (жорстокого придушення повстання паризького пролетаріату 1848 р. і державної реакції стосовно «Весни народів» Європи), він прагнув до того, щоб ініціатива вирішення соціального питання стала результатом науки і злагоди, "а не ненависті і дикої санкюлотської люті"¹.

Прихильник ідей не тільки Маркса, а й Гегеля, Лассаль уважав державу втіленням публічного інтересу, що протистоїть індивідуалізму та соціальному егоїзму. У книзі "Програма працівників" він писав, що моральна природа держави, її істинне і піднесене призначення полягають у розвитку роду людського в напрямі до свободи. Історія людства - це боротьба з природою, злиднями, невіглаством, бідністю, безсиллям, неволею всякого роду. "Поступове подолання цього безсилля - ось розвиток свободи, яка становить історію".

Організуючим і об'єднуючим початком суспільства та його історії є держава, стверджував Лассаль. Однак у сучасному суспільстві держава не відповідає своїй ідеальній сутності, оскільки буржуазія підпорядковує державу "грубій матерії грошей". За допомогою майнового цензу буржуазія перетворює державу на свого слугу, охоронця, "нічного сторожа".

Це визначення "держави - нічний сторож" надовго встановилося в публіцистиці й у науковій літературі за буржуазною державою, яка, відповідно до доктрини класичного лібералізму, здійснювала лише охоронні функції і ніяких соціальних.

Для звільнення від егоїстичного панування буржуазії і відновлення справжньої ідеальної сутності держави Лассаль уважав за необхідне скасування майнового цензу і завоювання загального виборчого права. Це, підкреслював Лассаль, "єдиний засіб поліпшити матеріальне становище робочого стану"².

Лассаль закликав усі класи, особливо інтелігенцію, об'єднати зусилля для того, щоб за допомогою державних заходів допомогти нужденним класам, "поліпшити становище робітничого класу за допомогою виборів, де трудящі обрані загальною подачею голосів". Він стверджував, що повинно йтися не про встановлення політичного панування "четвертого стану" (тобто робочого класу), а "тільки про те, щоб зробити ідею четвертого стану керівною державною ідеєю". Це означає, що держава, заснована на загальному виборчому праві, стане народною державою, що допоможе робочому класу звільнитися від матеріальних потреб і капіталістичної експлуатації. З держави - "нічного сторожа" - вона перетвориться на "соціальну державу", за допомогою необмеженого кредиту допоможе робочим створювати виробничі товариства.

За теорією Лассалья, це єдино можливий шлях до соціалізму; вирішення даного завдання - вираження справжньої сутності держави. "Якщо ідея робочого стану стане панівною ідеєю держави, - писав Лассаль, - то це тільки приведе до того і зробить свідомою метою суспільства те, що завжди було непізнаною органічною природою держави"³.

Лассаль закликав робітничий клас, інтелігенцію, всі класи і стани до легальної політичної боротьби за загальне виборче право - до мітингів, петицій, демонстрацій. "Піднятий мною прапор є прапором демократії взагалі, - говорив Лассаль. - Я закликаю на рух загальне, демократичне, народне, а не класове тільки".

У боротьбі за демократичну та соціальну державу Лассаль не цурався компромісів з владою: за моральну підтримку інкорпорації в Пруссію Шлезвіг-Гольштейну канцлер Бісмарк обіцяв Лассалю заснувати загальне виборче право в Німеччині (обидві сторони виконали свої обіцянки). У листуванні з Бісмарком Лассаль навіть розмірковував про можливість підтримки робочим класом монархії, якби вона на протигагу егоїзму буржуазного суспільства встала на справді революційний і національний шлях "і перетворилася б з монархії привілейованих станів на соціальну і революційну монархію".

Лассаль опублікував чимало праць на філософські, історичні і політико-правові теми. Великої

¹ Федоровский, Н.Г. (1986). К вопросу о классовой сущности лассальянства. История социалистических учений. Москва: изд-во АН СССР, 46.

² Федоровский, Н.Г. (1981). Парижская Коммуна и трансформация лассальянства. История социалистических учений. Москва: изд-во АН СССР, 94.

³ Ватсон, Э.К. (1892). Вопрос об улучшении быта рабочих в Германии. Этюды и очерки по общественным вопросам. Санкт-Петербург, 16.

популярності набула його промова "Про сутність конституції" (1862 р.), особливо міркування про відмінність між фактичною і юридичною конституціями держави. "Питання про конституцію є перш за все питання сили, а не права, - говорив Лассаль. - Реальна конституція становить собою дійсні співвідношення громадських сил країни; писана конституція лише тоді має значення і довговічність, коли є точним відображенням цього співвідношення". Міркування Лассаля про відмінності між реальною і писаною конституціями, його визначення конституції як співвідношення громадських (класових) сил країни справили довготривалий вплив на теоретичне державознавство¹.

Робочий рух Німеччини розвивався під сильним впливом лассальянських ідей, утілених у програмі "Загального німецького робочого союзу". Під впливом лассальянства друга робоча партія, створена у м. Ейзенахе 1869 р. ("ейзенахці"), взяла найменування "соціал-демократична", а також включила у свою програму пункт про державну допомогу виробничим товариствам і назвала свою газету "Народна держава". 1875 р. "Соціал-демократична робоча партія Німеччини", керівництво якої (Бебель, Лібкнехт) співчувало ідеям марксизму, домовилася із "Загальним німецьким робочим союзом" про об'єднання на з'їзді в м. Гота. Підготовлена до з'їзду програма містила низку ідей Лассаля, які Маркс піддав принизливій критиці в праці "Критика Готської програми". У цій праці Маркс, відкидаючи ідею "вільної держави", підкреслював значення революційної диктатури пролетаріату. Предметом полеміки були й інші проблеми.

Політико-правові ідеї Лассаля і його послідовників багато в чому збігалися з програмою Маркса й Енгельса. Головною відмінністю лассальянства від марксизму було принципове заперечення форсованої заміни капіталізму соціалізмом за допомогою насильства і примусу, тобто пролетарської революції. Крім того, значно відрізнялися від вчення Маркса й Енгельса про класову сутність політичної надбудови погляди Лассаля на суть і форми держави. У сфері політико-правової програми найскладнішим було співвідношення поглядів лассальянців і марксистів на загальне виборче право.

Тут слід зазначити, що погляди Маркса й Енгельса на загальне виборче право не залишалися незмінними. Під завоюванням демократії в "Маніфесті комуністичної партії" розумілося, за словами Енгельса, саме завоювання загального виборчого права². У 40–50-х роках Маркс і Енгельс вважали, що в таких країнах, як Англія, загальне виборче право безпосередньо дає політичну владу пролетаріату, який становить більшу частину населення. Результати революцій «Весни народів» 1848–1849 рр. та подальший розвиток представницької системи в капіталістичному суспільстві привели до перегляду ними колишніх поглядів. "Заможний клас панує безпосередньо за допомогою загального виборчого права, - писав Енгельс 1884 р. - Загальне виборче право - показник зрілості робітничого класу. Дати більше воно не може і ніколи не дасть в теперішній державі". Однак ці та аналогічні судження, почасти продиктовані потребами полеміки з лассальянством, були знову переглянуті 1895 р. Посилаючись на результати виборчої реформи і успіхи соціал-демократів у рейхстазі, Енгельс писав, що загальне виборче право робочі Німеччини "перетворили із засобу обману, яким воно було досі, на знаряддя звільнення... Всюди німецький приклад використання виборчого права, завоювання всіх доступних нам позицій знаходить собі наслідування".

Німецька соціал-демократія виробила форми і методи парламентської діяльності, що стали зразком для соціал-демократичних партій інших країн. За словами Енгельса, мільйони виборців і члени їхніх сімей, які голосують за соціал-демократів, складають вирішальний "ударний загін інтернаціональної пролетарської армії". Зростання цього "ударного загону" веде до того, зазначав Енгельс, що соціал-демократія в Німеччині набагато більше досягає успіху за допомогою легальних засобів, ніж за допомогою нелегальних або за допомогою революційного перевороту³.

Однак ідеологія соціальної демократії не в усьому збігалася з марксизмом. Сталося так, що до кінця XIX ст. програмні документи німецької соціал-демократії містили низку явних суперечностей: їх теоретична частина в дусі ідей марксизму засуджувала капіталізм і обґрунтовувала його повалення в результаті пролетарської революції; практичні ж вимоги програм не виходили за межі реформ, сумісних з розвитком капіталізму і соціалізацією громадянського суспільства. Енгельса тривожило захоплення частини керівництва німецької соціал-демократії легальною парламентською діяльністю, спрямованою на проведення приватних реформ, опортуністичне перебільшення надій на

¹ Классен, В.Я. Фердинанд Лассаль. Его жизнь, научные труды и общественная деятельность.

<http://www.litmir.net/br/?b=114125>.

² Маркс, К. (1976). *Маніфест комуністичної партії*. Київ: Політвидав., 30.

³ Энгельс, Ф. (1981). *Анти-Дюринг*. Москва: Политиздат, 121.

державну допомогу робітничого класу. У 90-х роках XIX ст. Енгельс нарікав, що в Німеччині забобонна віра в державу проникла у свідомість багатьох робітників. "Останнім часом соціал-демократичний філістер знову починає відчувати рятівний страх при словах: диктатура пролетаріату, - писав Енгельс. - Чи хочете знати, як ця диктатура виглядає? Подивіться на Паризьку комуни. Це була диктатура пролетаріату". Тоді ж Енгельс визнав за необхідне опублікувати роботу Маркса "Критика Готської програми", в якій Маркс, засуджуючи "нескінченну демократичну тріскотню", стверджував, що Готська програма "суцільно отруєна властивим лассальянській секті віропідданим ставленням до держави".

Керівництво німецької соціал-демократії глибоко переживало опублікування цієї праці, яка містить різко негативну оцінку Лассалья і багатьох його ідей. Старі члени партії, а також величезна більшість більш молодих посилалися на те, що початки соціалістичних знань і перший захват перед соціалізмом вони ввібрали з творів Лассалья, вчителя та передового борця німецьких соціалістів. У центральному органі німецької соціал-демократичної партії у зв'язку з опублікуванням "Критики Готської програми" стверджувалося: "Німецькі соціал-демократи не є ні марксистами, ані лассальянцями, вони - соціал-демократи".

На закінчення про діяльність Фердинанда Лассалья необхідно процитувати низку його висловлювань, які можливо віднести до «протоконвергенційних»: «Робочий клас діє для свого звільнення насамперед у рамках сучасної національної держави, усвідомлюючи, що необхідним результатом його прагнень, які спільні робочим усіх культурних країн, буде міжнародне братство народів... Виходячи з цих принципів, німецька робоча партія домагається всіма законними засобами вільної держави і соціалістичного суспільства: скасування системи заробітної плати разом з її залізним законом і експлуатації у всіх її формах; усунення всякої соціальної і політичної нерівності... Щоб продовжити шлях до вирішення соціального питання, німецька робоча партія вимагає установи продуктивних товариств з державною допомогою під демократичним контролем трудящого народу. Продуктивні товариства як в промисловості, так і в землеробстві мають бути викликані до життя в такому обсязі, щоб з них виникла соціалістична організація сукупної праці... Загального і рівного для всіх народного виховання за посередництвом держави. Обов'язкового відвідування школи. Безкоштовного навчання... Нормальний робочий день... Обмеження жіночої і заборона дитячої праці... Державний нагляд за фабричною, ремісничою і домашньою промисловістю... Дієвий закон про відповідальність...»¹.

«Творчим» соціал-демократом можна також сміливо назвати Карла Каутського, який певною мірою був активним продовжувачем і прихильником лассальянства ще з часів свого студентства у Відні, з 1874 р. Після особистого знайомства з К. Марксом, Ф. Енгельсом, А. Бебелем 1881 р. став переконаним прихильником марксизму, з усіх його основних положень піддавав критиці вчення про диктатуру пролетаріату і марксистське вчення про «відмирання» державної влади і власне держави...

У період з 1883-го по 1917 р. К. Каутський видавав і редагував теоретичний журнал німецьких соціал-демократів «Нойе Цайт» («Die Neue Zeit»). У 1885–1888 рр. жив у Лондоні, де спілкувався з Енгельсом. З 1890 р. - у Німеччині. У 80–90-х роках написав низку праць і статей, що пропагували марксистські ідеї: «Економічне вчення Карла Маркса» (1887), «Томас Мор і його утопія» (1888), «Коментарі до Ерфуртської програми» (1892), «Попередники новітнього соціалізму» (т. 1-2, 1895) та ін. Праця Каутського «Аграрне питання» (1899; рос. переклад 1900) викликала найбільш жваву дискусію зі зрозумілих причин саме в Російській імперії, отримавши позитивну оцінку В. І. Леніна, але її розкритикував філософ С. М. Булгаков.

Після ревізійністського виступу його колишнього друга і прихильника Едуарда Бернштейна К. Каутський включився в боротьбу з ним лише після тривалих коливаний. Книга Каутського «Бернштейн і соціал-демократична програма» відіграла основну позитивну роль у боротьбі з ревізійнізмом, але обходила питання про ревізію Бернштейном марксистського вчення про державу і диктатуру пролетаріату². Після II Лондонсько-Брюссельського з'їзду РСДРП (1903) активно підтримував меншовиків.

На початку XX ст. Каутський опублікував низку праць, присвячених перспективам марксистського руху: статтю «Слов'яни і революція», надруковану 1902 р. в ленінській «Іскрі»,

¹ Маркс, К., Енгельс, Ф. (1956). Избранные сочинения. Т. 2. Критика Готской программы. Москва: Политиздат., 344.

² К критике теории и практики марксизма («Антибернштейн») (2003). Лениздат., 100.

брошури «Рушійні сили та перспективи російської революції» (1906–1907, рос. переклад 1907, під редакцією і з передмовою В. І. Леніна), «Шлях до влади» (1909) та ін.

У роки, що передували Першій світовій війні 1914–1918 рр., К. Каутський за суттю своєї теоретичної діяльності стає ревізіоністом, підтримує реформістський «об'єднувчий» напрям у німецькій та європейській соціал-демократії. Підтримуючи антимарксистські теорії насильств, соціал-дарвінізму, мальтузіанства, намагався довести сумісність наукового соціалізму з немарксистськими філософськими системами. Став засновником та ідеологом теорії «центризму», говорив про еволюційні перетворення національних капіталістичних товариств на соціалістичні «без утрат і потрясінь».

Карл Каутський висунув надзвичайно важливу і цікаву теорію ультраімперіалізму, за якою повинна була настати нова фаза капіталізму з усуненням його класових і соціальних суперечностей. Відкидав монополістичну практику капіталістичного Заходу як кінцеву, яка в суті своїй є рушійною підставою для революції¹.

Із початком війни теоретик остаточно розірвав з революційним марксизмом, виправдовував союз з відкритими соціал-шовіністами. Жовтневу соціалістичну революцію Каутський зустрів вороже, виступав проти встановлення диктатури пролетаріату на захист буржуазної демократії, цілком правомірно заявляючи, що суспільство не визріло до належного рівня демократизму, здатного втілитися в соціалізм, а в Росії і розвиток продуктивних сил залишає бажати кращого внаслідок руйнівних наслідків революцій, злочинного утиску прав мільйонів людей, Світової та Громадянської воєн. Ця сукупність поглядів ученого відображена в його книжковій полеміці з Л. Троцьким «Карл Каутський. Тероризм і комунізм» (Берлін, 1919). Відповідна книга: «Троцький Лев. Тероризм і комунізм. Анти-Каутський» (1920). Відповідна книга: «Карл Каутський. Від демократії до державного рабства. (Відповідь Троцькому)» (Берлін, 1921).

1917 р. Каутський брав участь у створенні Незалежної соціал-демократичної партії Німеччини. У період Листопадової революції 1918 р. фактично підтримував контрреволюційну політику Шейдемана і Носке, виступав проти встановлення дружніх відносин з Радянською Росією. Очолюючи комісію із соціалізації, Каутський активно проводив лінію на збереження в Німеччині капіталістичного ладу. 1922 р. вітав об'єднання правого крила «незалежників» із соціал-демократичною партією. Виступав проти встановлення єдиного робочого фронту в боротьбі з фашизмом². З 1924 р. жив у Відні. Після захоплення Австрії фашистською Німеччиною (березень 1938 р.) переїхав до Праги, потім до Амстердама, де і помер 17 жовтня 1938 р.

Таким чином, вищевикладений матеріал дозволяє зробити висновок про наявність тенденцій до визнання мирного безкровного переходу національних капіталістичних суспільств Європи у форму соціалістичної демократії, яка уявлялася як найбільш прийнятна і консенсусна угода для всіх соціальних прошарків. На превеликий жаль, незважаючи на величезний позитивний досвід активної співпраці соціал-демократії з державними урядами, питання мирної побудови здорових у соціально-економічному плані товариств був відстрочений як найменше на століття внаслідок жажливих потрясінь, зазнаних світом у період 1914–1945 рр.

References

1. Ehngel's, F. (1981). *Anti-Djuring*. Moskva: Politizdat.
2. Fedorovskij, N.G. (1981). Parizhskaia Kommuna i transformacija lassal'janstva. *Istorija socialisticheskikh uchenij*. Moskva: izd-vo AN SSSR, 87 105.
3. Fedorovskij, N.G. (1986). K voprosu o klassovoj sushchnosti lassal'janstva. *Istorija socialisticheskikh uchenij*. Moskva: izd-vo AN SSSR, 49 51.
4. Ivanov, G.I. (1975). *Social'naja sushchnost' teorii konvergencii*. Moskva.
5. *K kritike teorii i praktiki marksizma («Antibernshtejn»)* (2003). Lenizdat.
6. Kautskij, K. (1931). *Materialisticheskoe ponimanie istorii. T. 1*. Moskva.
7. Klassen, V.JA. Ferdinand Lassal'. *Ego zhizn', nauchnye trudy i obshchestvennaja dejatel'nost'*. <<http://www.litmir.net/br/?b=114125>>.
8. Marks, K. (1976). *Manifest komunistichnoi partii*. Kiiv: Politvidav.
9. Marks, K., Ehngel's, F. (1956). *Izbrannye sochinenija. T. 2. Kritika Gotskoj programmy*. Moskva: Politizdat.
10. Vatson, E.H.K. (1892). *Vopros ob uluchshenii byta rabochikh v Germanii. Ehtjudy i ocherki po obshchestvennym voprosam*. Sankt-Peterburg.

¹ Каутский, К. (1931). *Материалистическое понимание истории. Т. 1*. Москва, 71.

² Каутский, К. (1931). *Материалистическое понимание истории. Т. 1*. Москва, 90.